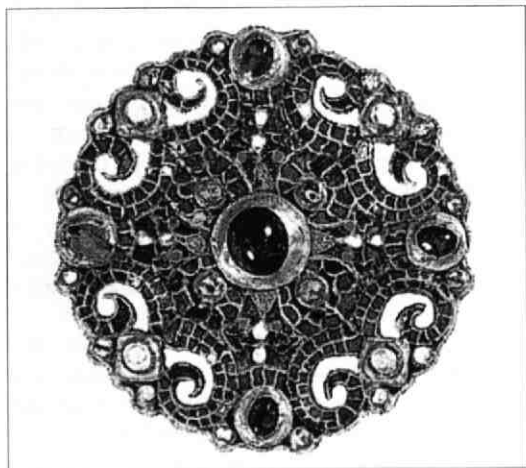

De grote gouden broche uit Dorestad opnieuw bekeken

Cor Bastinck*

Beroemd in de archeologische wereld is de grote gouden broche van Dorestad. De broche (schijffibula) werd in 1969 tijdens opgravingswerkzaamheden door de ROB (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort) in Wijk bij Duurstede gevonden op de bodem van een vroeg-middeleeuwse waterput. De opgravingen vonden plaats in het kader van het oudheidkundig bodemonderzoek naar de vroeg-middeleeuwse, internationale overslaghaven Dorestad, gelegen op de plaats waar zich nu de stad Wijk bij Duurstede bevindt. Dorestad beleefde haar bloeitijd van midden achtste- tot midden negende eeuw. Deze schijffibula wordt door W.A. van Es, oud-directeur van de ROB, toegeschreven aan de Karolingische tijd en wel rond het jaar 800¹. Dit unieke sieraad is te bezichtigen in het Rijks museum van Oudheden in Leiden (zie afb. 1).

1. De grote gouden Dorestadbroche (diameter ca. 8,3 cm.), in de stand waarin deze vermoedelijk gedragen is © Rijksmuseum van Oudheden in Leiden

Stelling

Het is niet waarschijnlijk dat de Dorestadbroche zo'n honderd jaar na de laatst gevonden

schijffibula (laat zevende eeuw) zou zijn gemaakt. De broche zal mijnsinziens op zijn laatst zijn gemaakt in het eerste kwart van de achtste eeuw, als sluitstuk van de voortschrijdende ontwikkeling in zowel het formaat, de stilistische vormgeving, het toenemend gebruik van almandijn en de goudsmidkunst van de schijffibulae. Het stilistische ontwerp is gebaseerd op destijds gangbare, overgeleverde vormen en door de ontwerper (waarschijnlijk in opdracht) vervolgens verder uitgewerkt volgens een interpretatie, waarmee een topstuk werd gecreëerd in christelijke symboliek.

Vergelijkend onderzoek

Het heeft er alle schijn van dat de maker van de Dorestadbroche zich mede heeft laten leiden door het ontwerp van de Zürichbroche (zie afb. 2). Deze gouden broche gevonden in het kanton Zürich (zevende eeuw na Chr.) is net als de Dorestadbroche een schijffibula². De versiering op de broche is voornamelijk uitgevoerd in zogenoemd filigraan (opgelegd gouddraad). In deze versiering is een opvallende gelijkenis met de Dorestadbroche te zien. De vorm en plaats van de aaneengeschakelde voluten (gekrulde versiering) is bij beide broches gelijk. Het kruisvormig motief is duidelijk herkenbaar en wordt opgeluisterd door een driehoekige zetting aan het uiteinde van elke kruisarm. In het centrum van de broche prijkt een grote ronde zetting waar, net als bij de driehoekige zettingen, de oorspronkelijke inzet van email verloren is gegaan.

2. Gouden broche uit het kanton Zürich, zevende eeuw (Bron: zie noot 2)

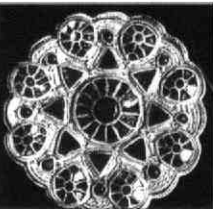
Dezelfde voluten, eindigende in roofvogelkoppen, hetgeen wijst op Oost-Romeinse invloeden, toont afbeelding 3⁷. Dit detail van het evangeliarium van Lindisfarne (Engeland) is gedateerd eind zevende eeuw. Ook de schijffibula van Wittislingen (Beieren) uit eind zevende eeuw, genoemd door Van Es¹, toont deze roofvogelkoppen. Hetgeen aantoonde dat de toegepaste motieven geografisch wijd verbreid waren. In de goudsmid-ateliers vond men de roofvogelkoppen kennelijk niet erg zinvol (meer) en liet ze weg¹. Wellicht omdat deze in oorsprong geen christelijke grondslag hadden.

3. Detail evangeliarium van Lindisfarne (Engeland), eind zevende eeuw (Bron: zie noot 7)

De Germaanse goudsmeedkunst in de Frankische tijd (Frankische rijk- Duitsland) ontwikkelde zich onder Byzantijnse invloed vanaf circa 550⁷. De schijffibula werd steeds groter in doorsnee. De Dorestadbroche is met zijn 8,3 centimeter uniek in grootte. Tevens werd het overwegend filigraan teruggedrongen ten gunste van meer zettingen en het cloisonné met geslepen almandijn^{3,10}. Vóór dit inzicht pleit de recente vondst van de gouden schijffibula, uit de zevende eeuw, bij opgravingen in Soest in Noordwest-Duitsland (Noordrijn-Westfalen 1995-1998). Deze is te plaatsen tussen de Zürichbroche en de Dorestadbroche (zie afb. 4)⁹. Opvallend is bij deze Soestbroche de grote randversiering, die bestaat uit acht omgekeerde druppelvormen in cloisonné en almandijn. Deze vinden we terug als een Andreaskruisvormig motief rond de centrale almandijn in de Dorestadbroche.

Verder valt bij de acht driehoekige zettingen

4. Frankische (Frankische rijk- Duitsland) gouden schijffibula uit Soest (Noordwest- Duitsland), zevende eeuw (Bron: zie noot 9)

rond de middencirkel, die bekroond worden door een omgekeerde druppel en geflankeerd

door twee goudbolletjes, de gelijkenis op met de gestileerde levensboom in de armen van het kruisvormig motief met de groene velden, in de Dorestadbroche. Vier van de tegenover elkaar liggende driehoekige zettingen zijn gevuld met rood almandijn en de andere vier met groen glas, waardoor ook in deze Soestbroche twee kruizen zijn te ontwaren.

De vondsten van schijffibulae betreffen allen grafbijgaven, hetgeen in het begin van de achttiende eeuw, door christelijke invloed, in onbruik raakte⁸. De Dorestadbroche is daarop dus een uitzondering, tenzij deze van grafroof afkomstig is. Eveneens uniek bij de Dorestadbroche zijn de uitgezaagde openingen tussen de vier krulvormige randmotieven, die deze daarmee een nog grotere zeggingskracht geven.

Het schematisch basisontwerp van de broches is niet uniek, zie het Romeins glazen flesje uit circa 300 van afbeelding 5 (vindplaats Zuidwest-Duitsland)⁷. De maker van de schijffibulae zal het flesje waarschijnlijk niet gekend hebben, maar het ontwerp is significant en lijkt overgeleverd te zijn aan de Vroeg-Middeleeuwse goudsmid-atelier(s) in dezelfde regio. Bij nauwkeurig bekijken is steeds een tweede kruis te ontwaren, maar ik ben van mening dat dit net als bij de Dorestadbroche een toevalligheid is, voortvloeiende uit de compositie van een Grieks (gelijkarmig) kruis, geplaatst in een cirkelvorm met een eveneens cirkelvormig object in het centrum. Wellicht betreft het bij de Kanton-Zürichbroche en Soestbroche zelfs dezelfde maker (of atelier) als die van de Dorestadbroche, welke met de ingewikkelder uitgevoerde cloisonnétechniek, een stap verder is gegaan in de edelsmeedkunst. We zien zelfs een overeenkomst in de manier van werken. De terugkerende vormen zijn namelijk onregelmatig in uitvoering.

5. Romeins glazen flesje van 27,5 centimeter hoog met opgelegde glasdraadversiering, in verschillende kleuren (Romeins-Germaans Museum in Keulen, ca. 300 (Bron: zie noot 7)

Het hoofdmotief

In de Dorestadbroche zijn twee kruisvormige motieven te ontwaren. Van Es schreef over deze broche onder andere: 'Het gaat hier om een gelijkarmig kruis, dat, wanneer de broche geplaatst wordt in de stand waarin hij vermoedelijk gedragen is, als een Andreaskruis verschijnt (bedoeld wordt hier, het kruisvormig motief met de groene velden in de armen). Het andere kruis is eveneens gelijkarmig, maar het heeft voor ons gevoel een wat bizarre vorm. ... Elke arm is samengesteld uit een rond veld met daar bovenop iets wat op het eerste gezicht een dubbele krul lijkt. Bij nader toezien kan men er nog juist twee rudimentaire dierlichamen in herkennen. De lange smalle lichamen doen aan slangen denken, maar zij lopen in gekromde roofvogelsnavels uit. Telkens twee dierkoppen klemmen een van de grote parels in ruitvormig montuur tussen zich in.' Tot zover het citaat¹.

Ramskoppen

De gekrulde armen, die bestaan uit twee aan een geschakelde voluten met een naar binnen gerichte krul, doen mij eerder denken aan de hoorns van een ram. De kop wordt dan gevormd door het genoemde enigszins uitlopende, ronde veld eronder. De snuit wordt bij twee koppen weergegeven door een parel en bij de andere twee door een groen gekleurd glasbolletje. Waarom er twee glasbolletjes zijn gebruikt in plaats van parels is een gissing, maar gezien het feit dat de andere parels (langs de rand van de broche zijn ook nog zestien kleine parels gemonteerd) doorboord zijn en kennelijk afkomstig van een parelsnoer, is het niet ondenkbaar dat de ambachtsman gewoon geen parels meer had. Of dat om één of twee parels ging, weten we natuurlijk niet, maar voor het evenwicht in de compositie zal hij ook in het eerste geval twee glasbolletjes hebben gebruikt als vervanging. De hoekige vorm van de hoorns heeft de ambachtsman niet vergeten en tot uitdrukking gebracht door een verhoogde goudrand aan te brengen over de lengte van de hoorns en de hellende cloisonnévakjes aan weerszijden. De van nature brede basis en het spitse toelopen van de ramshoorns, zijn daarmee natuurgetrouw weergegeven. De maker heeft daar-

mee het bestaande krulvormige motief (zie ook de andere genoemde fibulae) samengesmeed met de christelijke symboliek van de ramshoorns (zie onderstaande paragraaf). Zo kon hij tot een passende compositie komen, met de andere onderdelen van de broche.

Christelijke symboliek

Waarom zou de maker aan ramshoorns hebben gedacht? Uit het Oude Testament leest men dat, toen de aartsvader Abraham in opdracht van God zijn zoon Izaäk zou offeren, God een ram zond met zijn hoorns verward in de struiken, om in plaats van Izaäk te worden geofferd: 'De ram is hier een beeld van Christus, die ook voor anderen opgeofferd werd en tevens als voorganger en leider van de kudde, die de schapen voorgaat en naar grazige weiden leidt. De beide hoorns herinneren aan de armen van het kruis.

Als zodanig komt de ram ook wel voor als versiering in de krul van Romaanse bischopsstaven⁴.

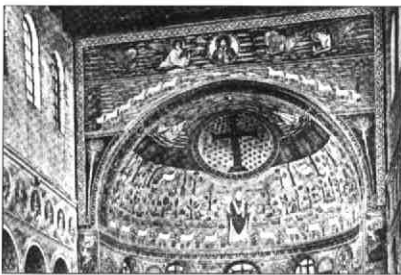
Op de broche zitten tussen de ramshoorns een grote en twee kleine parels geklemd. Alsook tussen de ramshoornparen onderling: een grote ovaal geslepen almandijn en twee kleine parels. Deze kunnen mijnsinziens mede symbool staan voor de goddelijke drie-eenheid: respectievelijk de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. Het kruis met de opvallende groene velden in de armen en bekroond met een rode almandijn, is een Grieks (gelijkarmig) kruis in een vrije versie van een vorm die volgens de ene bron een Rozenkruis, en volgens een ander een Klaver-of Lazaruskruis wordt genoemd. De vrije versie is aangepast aan de ronde ramskoppen zodat een zijdelings afgevlakte vorm ontstaat van de velden. In de armen van dit kruis is in cloisonné een voorstelling gemaakt die de levensboom voorstelt. De groene velden van email, met de levensboom erin, staan symbool voor de Hof van Eden (het Paradijs), en de grote ovaal geslepen almandijn in het centrum van de broche, met het kruis, als symbool voor de almachtige God, zoals Van Es al beschreef in zijn artikel in Spiegel Historiae¹. Vergelijkbare uitvoeringen uit dezelfde periode zijn uiterst zeldzaam.

Datering

Van Es baseert zijn uiteindelijke overweging om de Dorestadbroche als Karolingisch, rond 800, te dateren op de vergelijking met stilistische motieven van kerkelijke gebruiksvoorwerpen uit die tijd¹. Naast die door Van Es genoemde en getoonde vergelijkende afbeeldingen en dergelijke welke dateren uit eind achtste en begin negende eeuw, heb ik echter twee afbeeldingen kunnen vinden van voorwerpen en dergelijke uit de zesde eeuw, die duidelijke overeenkomsten vertonen met het ontwerp van de levensboom in de Dorestadbroche, hetgeen vroegere datering mogelijk maakt. De één is een afbeelding van de 'St. Apollinare in Classe' in Ravenna (Italië) en stamt uit de zesde eeuw (zie afb. 6)⁵.

De ander is een afbeelding van een consular tweeluik van de Oost-Romeinse (Byzantium) consul Flavius Aerobindus Dagalaifus uit 506 (zie afb. 7)⁶.

De vorm van het kruis met de groene velden vindt men na goed bekijken terug in de reeds genoemde Soestbroche van afbeelding 4. De bekendheid met motieven uit de christelijke symboliek was wijd verbreid, daarvoor zorgde niet alleen de kerkelijke hiërarchie, maar ook de vele pelgrims, de handel en de militaire activiteiten uit die tijd.

6. Detail St. Apollinare in Classe in Ravenna (Italië), midden zesde eeuw (Bron: zie noot 5)

Conclusie

Gezien de hiervóór geschetste en door afbeeldingen ondersteunde stilistische- en chronologische ontwikkeling, is er mijnsinziens geen reden meer om de vervaardiging van de Dorestadbroche later te dateren dan op zijn laatst in het eerste kwart van de achtste eeuw. Aangezien er geen andere daarbij aansluitende soortgelijke vondsten zijn gedaan, lijkt daar-

mee de bloeitijd van de schijffibulae te zijn afgesloten. Het ziet er naar uit dat de edel-smidkunst zich daarna voornamelijk is gaan richten op de vervaardiging van reliekhouders en andere kerkelijke gebruiksvoorwerpen.

7. Detail consular diptychon uit 506 (Tours, Frankrijk (Bron: zie noot 6)

Toelichting levensboom Dorestadbroche

Het piramidevormige lichtblauwe grondvlak met brede basis, staat voor de stevig gewortelde stam van de levensboom. De aanhangsels met de rode bolletjes, staan voor de vruchten. De hartvormige, donkerblauwe aanhangsels daarboven staan voor de bladeren terwijl de witte 'druppels' lijken te staan voor de stam¹. Deze twee witte, omgekeerde 'stamdruppels' lijken mij echter bewust zo apart te zijn vormgegeven om (de plaats van) Adam en Eva te symboliseren bij de levensboom in de Hof van Eden, als wezenlijk onderdeel van het scheppingsverhaal. De christelijke symboliek van de toegepaste vier positieve kleuren wijzen in de bevestigende richting⁴. Het groen staat onder andere voor hoop, rood voor liefde, blauw voor onschuld en het wit voor waarheid en maagdelijkheid. Dubbele symboliek lijkt mij zeker niet uitgesloten. Daarmee doel ik op de veronderstelling van Van Es, dat de vier kleinere ovaal geslepen almandijnen aan de buitenrand van de Dorestadbroche, kunnen staan voor de vier evangelisten. Het getal vier staat voor veel uitingen in de christelijke symboliek zoals bijvoorbeeld de vier paradijsstromen (rivieren)⁴.

Bevestiging

De bevestigingsspleid, op de achterzijde van de Dorestadbroche, ontbreekt. De aanzetten van de bevestigingspunten zijn nog wel aanwezig. De plaats waar de spleid moet hebben gezeten (schuin op het kruis) komt overeen met de natuurlijke handeling om een broche met de rechterhand hoog op de mantel, vast te spelden. (De lezer kent wellicht het probleem om een naamplaatje met een horizontale spleid,

zelf netjes recht op het revers te spelden; een schuine speld biedt uitkomst.) Op die manier opgespeld, zal het kruis met de groene velden erin, ook daadwerkelijk als een rechtopstaand kruis naar voren komen (zie afb. 1).

Samenvatting

De grote gouden Dorestadbroche is een uniek exemplaar, zeker voor Nederland.

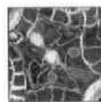
De broche is vermoedelijk gemaakt in de omgeving van Zuidwest-Duitsland, op zijn laatst in het eerste kwart van de achtste eeuw. Het vormt waarschijnlijk het sluitstuk van bijna tweehonderd jaar goudsmeedkunst voor de schijffibulae. Het ontwerp en de uitwerking daarvan, is zó gekozen dat het ten voeten uit christelijke symboliek uitstraalt. Het schematisch basisontwerp is echter gebaseerd op bestaande ontwerpen, die teruggaan tot in de Romeinse tijd. De uitvoering is, zowel inhoudelijk als in de gekozen materialen, dusdanig kostbaar, dat het bezit (opdrachtgever) moet worden toegeschreven aan iemand met een zeer hoge kerkelijke functie.

Gezien het bovenstaande en de functie van het sieraad als mantelspeld, zal het de bedoeling hebben gehad, de drager daarmee onweerlegbaar, christelijk macht/gezag te doen uitstralen/verpersoonlijken. Dit zal het meest tot zijn recht zijn gekomen in een uitvoerende functie.

Naschrift

De onderzoeker kan de broche, vanwege de emailtechniek in cloisonné, in de tijd plaatsen naar de dichtstbijgelegen, jongere kerkelijke voorwerpen¹¹, of vanwege de almandijnclouisonné bij de oudere schijffibulae zoals de Soestbroche. Andere tussenliggende vondsten zijn (nog) niet bekend. Ik geef dus de voorkeur aan de laatste veronderstelling. In de eerste plaats omdat de Dorestadbroche een draagsieraad is en dus een voorwerp van een geheel andere orde dan de kerkelijke voorwerpen. In de tweede plaats omdat de stilistische uitvoering overeenkomt met de lijn van de evolutie van de reeds besproken schijffibulae. In de derde plaats omdat het niet waarschijnlijk is dat er honderd jaar gelegen zou hebben tussen het maken van de Dorestadbroche en de andere schijffibulae. En in de vierde plaats omdat de stilistische uitvoering van het emailcloison-

né lang niet zo verfijnd is als bij de kerkelijke voorwerpen.

8. Uitvergroot detail van één van de levensboomvelden van de Dorestadbroche

Een wat gewaagde mogelijkheid zou ik - tot slot - nog naar voren willen brengen, namelijk dat de Dorestadbroche oorspronkelijk niet was uitgevoerd met de groenachtige velden van de levensboom, maar op die plaatsen was voorzien van filigraan en dat de broche later voorzien is van deze emailcloisonné versiering. Drie zaken pleiten hiervoor, namelijk omdat de broche reparatiesporen vertoont, de vier genoemde velden omsloten zijn door een aparte cloisonné goudrand en deze velden bovendien (in tegenstelling tot de andere, hoger liggende, delen van de broche) spiegelglad gepolijst zijn, waardoor het erop lijkt dat deze velden later zijn bijgemaakt en vervolgens elk in zijn geheel ingesoldeerd. Dit zou kunnen betekenen dat de broche in de lijn van de andere schijffibulae is gemaakt in het begin van de achtste eeuw en aan het eind daarvan mogelijk is gerenoveerd.

* *Cor Bastinck woont in Wijk bij Duurstede. Hij is de initiatiefnemer van de Dorestadkids (de juniorclub van Museum Dorestad) en tevens projectleider van het Jongerengilde Castellum (van de Stichting Wijks Castellum) voor archeologie, geschiedenis en cultuur.*

Noten:

Met dank aan Frans Bergwerf, Leo Grobden en W.J.H. Verwers (ROB)

1. W.A. van Es, De grote gouden broche. In: *Spiegel Historiæ*, 1978 (13-4), 247-250.
2. Archeologisch Landesmuseum Baden-Württemberg, *Die Alamannen*. Stuttgart, 1997.
3. K. Theiss, *Die Alamannen*. Stuttgart, 1978.
4. J.J.M. Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie*. Haarlem, 1981.
5. F. van der Meer, *Christus, oudste gewaad*. Utrecht, 1949.
6. H. Wolfram, *Das Reich und die Germanen*. Berlin, 1991.

7. V.H. Elbern, *Das erste Jahrtausend - Kultur und Kunst im werdenden Abendland an Rhein und Ruhr*. 3 Dln. Düsseldorf, 1962.
8. F. Rademacher, *Fränkische Goldscheiben fibeln*. München, 1940.
9. Römisch-Germanisches Museum der Stadt Köln, *Fundort, Nordrhein-Westfalen, Millionen Jahre Geschichte*. Mainz, 2000.
10. Almandiet is een roodachtig gekleurd granaat uit India. Het werd geslepen tot almandijn, als dunne plaatjes en als cabochon steen. In goud gezet, was het de meest toegepaste halfedelsteen in sieraden van de Merovingische tijd. Het was wijd verbreid in Perzië en Byzantium. Van daaruit kwam het via het gebied rond de Middellandsezee naar Europa. Ateliers voor de verfijnde goudsmeedkunst waren vermoedelijk gevestigd in kerkelijke centra (kloosters?) die we moeten zoeken in het gebied van Noord-Italië, Zwitserland en Zuidwest-Duitsland. Er is echter zeer weinig bekend over de Vroeg-Middeleeuwse ateliers. In het begin werd het almandijn nog spaarzaam toegepast, wellicht was de toelevering nog beperkt. Later werd het geslepen almandijn steeds meer gebruikt. De indringende rode kleur van het almandijn, is wellicht de verklaring, voor het toenemende gebruik ervan in kerkelijke sieraden.
11. W.A. van Es, *La grande fibule de Dorestad*. In: *Festoen*, 1976, 249-266.

